

توسعه مکان محور مقایسه دو تجربه تاریخی در سرزمین عراق عجم

در فاصله ارتفاعات محلی شرق زاگرس و حاشیه غربی کویر مرکزی ایران دشت محصور و گودی وجود دارد که سرزمین عراق عجم خوانده می‌شود. این منطقه تاریخی، در بن‌بستی قرار گرفته که فقط از طریق دسترسی‌های محلی به شریان‌های اصلی کشور اتصال دارد. از این رو اقتصاد و جمعیت محدود منطقه، روستاها و شهرهای کوچک را ایجاد کرده و شهر بزرگی که ناشی از مبادلات کلان اقتصادی، سیاسی یا مذهبی باشد، در این منطقه به وجود نیامده است. شرایط اقلیمی، تاریخ کهن، تثبیت اقوام ساکن و آرامش ناشی از شرایط جغرافیایی به رشد صنعت بافندگی در منطقه انجامیده است. مراتع و روستاهایی که به دلیل پراکندگی منابع آب، در فواصل طولانی از هم قرار گرفته‌اند، دامداری، تولید لبنیات و صنایع بافندگی را پشتیبانی می‌کند. ثبات و استمرار این شرایط هنر و صنعت قالیبافی منطقه را به شهرت رساند. این صنعت اساس صادرات سرزمین عراق عجم شد. تا دوره قاجار علی‌رغم وجود زیرساخت‌های مولد صنعت قالی و نیروی انسانی ماهر، بازار محصولات عراق عجم در حد بازارهای داخلی باقی مانده بود. در سال ۱۱۸۶ شمسی (۱۲۲۳ ق) فتحلی شاه قاجار، یوسف خان گرجی را مأمور کرد تا با احداث یک شهر جدید، ظرفیت‌های موجود منطقه را در راه توسعه به کار گیرد. هدف اصلی برنامه ایجاد درآمد از امکانات بالقوه سرزمین بود. نیروی انسانی ماهر و زنجیره نهاده‌هایی که صنعت دامداری را پشتیبانی می‌کرد، سازماندهی جدید چرخه تولید انبوه قالی و صادرات آن را توجیه می‌کرد. برای این کار شرکت‌های اروپایی نیز وارد عمل شدند و تا سال ۱۳۱۹ اراک از مهمترین صادرکنندگان قالی به اروپا بود. پیش از آن لازم بود تا پایگاهی مناسب در میان منطقه‌های بزرگ با سکونتگاه‌های خرد و پراکنده برپا شود تا مقر سیستم اداری و مدیریت برنامه توسعه باشد. شهر جدید سلطان‌آباد با نقشه اروپایی، سازمان فضایی، ساختار و عناصر شهر اسلامی-ایرانی، سرمایه‌گذاری متمرکز و مدیریت واحد به مساحت ۵۰ هکتار طی چهار سال ساخته و آماده بهره‌برداری شد. پس از آن شرکت‌های اروپایی به کار صادرات فرش وارد شده و منطقه با تقاضای خرید گسترده و رونق اقتصادی مواجه شد. اینکه سهم تولیدکنندگان از درآمد حاصل چه میزان و بهره واسطه‌ها چقدر بود، سؤال مطالعات آتی است. در آستانه جنبش مشروطه و به دلیل ضعف حکومت قاجار در حمایت از بازرگانان محلی در مقابله با کمپانی‌های خارجی، بازاریان اراک را به مبارزه با سرمایه‌داران خارجی کشاند. فارغ از مدیریت حاکم بر برنامه، می‌توان گفت رویکرد قاجار به توسعه عراق عجم، نوعی توسعه درون‌زا و برنامه‌ریزی بر اساس ظرفیت‌های سیستم و توجه همزمان به منافع توسعه‌گران، محیط برنامه و جامعه محلی بود. به نحوی که رشد یکی، مانع رشد دیگران نبوده است. این شیوه راه، فارغ از تبعیض قریب به یقین در تقسیم منافع، می‌توان نمونه بارزی از توسعه مکان محور دانست. توسعه‌ای که فهم سیستمی مکان، به معنای «خوانش جامعه محلی از مؤلفه‌های عینی سرزمین» را در طول منافع توسعه‌گر و سرزمین قرار می‌دهد.

دو قرن پس از تأسیس سلطان‌آباد و در دوره‌ای که نام آن به «اراک» بدل شده بود، برنامه دوم توسعه منطقه به اجرا گذاشته شد. این دوره مقارن عصری است که راه‌آهن سراسری شمال - جنوب از اراک عبور کرده و منطقه دیگر در بن‌بست نیست. استقرار صنایع بزرگ، بی‌اعتنا به شرایط محیطی سرزمین، که قرارگیری در منطقه گود و محصور در میان ارتفاعات محلی است، و بدون توجه به تعارض مهارت جامعه محلی که هزاران سال در هنر و بافندگی بالیده شده بودند، و قلیت نیروی کار فنی، رویکرد توسعه دوم اراک بود. نتیجه این سیاست، مهاجرت انبوه اقوام از سرزمین‌های دیگر به عراق عجم، رشد لجام‌گسیخته شهر اراک، آلودگی زیست‌محیطی در اثر پایایی هوای مسموم در شرایط گلخانه‌ای سرزمین و ایجاد رقیب اقتصادی برای اقتصاد کهن بافندگی منطقه بود. نتیجه توسعه دوم، فروپاشی دلبستگی‌های مکانی، گسست اجتماعی، گرانی مسکن، تخریب محیط زیست و تضعیف هویت تاریخی جامعه محلی بود. اگرچه توسعه اول در شرایط تاریخی ابتدایی تری رخ داد، اما به دلیل انطباق آن با فرایندهای حاکم بر ساخت مکان و توسعه مکان محور، سیاست بهتری از توسعه دوم به‌شمار می‌رود. توسعه‌ای که نتیجه‌گرا و متکی به افزایش درآمد اقتصادی تعریف شده بود. تجربه دو سیاست توسعه در اراک، مؤید اهمیت تعریف مکان توسعه در برنامه‌ریزی و تحقق اهداف توسعه است. اینکه برنامه توسعه به صورت بخشی برای ناکجاآباد تعریف و بعداً محل اجرای آن انتخاب شود، قطعاً به تخریب دارایی‌های بین‌نسلی سرزمین می‌انجامد. تقویم هزینه‌های پنهان این شیوه توسعه، مؤید شکست اقتصادی برنامه‌ای است که از ابتدا به‌عنوان برنامه توسعه اقتصادی خوانده شده بود.

مدیرمسئول
سیدامیر منصوری
amansoor@ut.ac.ir

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

منصوری، سیدامیر. (۱۴۰۵). توسعه مکان محور مقایسه دو تجربه تاریخی در سرزمین عراق عجم. منظر، ۱۸ (۷۵)، ۳.

DOI: [10.22034/manzar.2026.246068](https://doi.org/10.22034/manzar.2026.246068)
URL: https://www.manzar-sj.com/article_246068.html

